

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1968 ч.
СЕНТЯБРЬ

1

ВОСКРЕСЕНЬЕ

№ 206 (7049).

Өртөз 2 көп.

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫ-БИЛЕ,
ЭРГИМ УРУГЛААР!

В. В. Волченковчүрчаан плакады.

ОНЗАГАЙ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫНЫН ЭГЕЗИ

Бистин
интервьювус

Көдээде көвүдзэн

Бөгүн нефть болгаш газ үлөтүрүүнү ажалдакчыларын Бүгү-эвилел хуу. Бистин республикада үлөтүрүүнү бо адырлары ам дээринде чок-даа болза, оларын кылган продукцияларын калбаа-биле ажыглап турар. Чоокчу ийчылдан бээр Кызылдан болгаш райондарын чурттаакчылары газын ажыглап эгелзээр.

Республиканың газификация дугайы болгаш моон солгааргы перспективаны «Шиниң» компанияларынга чугаалап бээр «Союз Сибирь» трестин бисте ажыдап турар үчүстөгүнүң начальниги Павел Федорович Буркинден диледи.

Бистин хамаарып турарымыс Абакан үчүстөгү үлөтүрүүнү харымал турар Аңаа Красноярск, Тыва, Кемерово, Новокузнецк, Иркутск хамаарып, А трест боду Уралдын Омск хоорайда турар. Моон алгаш көргө, «Союз Сибирь» газ бистин чуртувустун Азия кезин чүмү-биле харымал турар — деп, ол чугаалап эгелзед.

Тывага газын ийч чыл бурунгаар киирип эгелзэн. Бистин организациямыс хоорайларга болгаш көдө черлерге газ керектерин тургузар чүдээлдеп, ийчарга оң ажыгалган болгаш газын өртүрүп чедирин «Тыва газ» организацияны харымалар. Көд кичээлге көдө черлерге, ийчарга малайга малайга болгаш газ-биле чыгыштык үлөтүрүүнү турар бис. Чыл эгелзиде бээр көдө черлерде 700 ажыг, хоорайларда 420 тонна тургустуур.

— Бо чылгы панындар кан-дыр?
Панымыс улуг. Хоорайларга болгаш көдөзө ийчирин-биле 4 мун 200 тонна харымал тургузар чүдээлдеп бис. Оң күрөөлөп эки. Чыл төмүзүңге чедир план ийчарга күүсеттер. Ийчарга болгаш бээр бээр бээр. Газ панындары Боткин болгаш Фергана хоорайлардан кээр турар, ону кылган турар заводдарын бирээни бисте чептес калдырып турар. Бисте 24 монтажниктер бар. Эш Пономаревка удурткан бригадалар кылган ажылынын шынары эки, ол дугайында көдө черлерден чагалаар кээр турар.

Кайы районнарда хой газ панындар тургуштууга?
— Бин-Хем, Улуг-Хем. Таңды болгаш Каз-Хем районнарда хой тургустунган. Ийчарга Бин-Хем районун «Кызыл таарың» колхозунун фермада таңды хойну тургуштуус. Көдө малчылар газын ажык дузанын биле бергенер.

— Мал кажаларын газ-биле чылдыр дугайын чугааладыр, ону кандай аныгыл бот-тандырып турармы, Павел Федорович?

— Мал кажаларын инфра-кызыл херлерде-биле чылдыр дугайы бар. Тускай кысыкчылы бир таңдыдан газ-биле 900 градус чедир ийчиртерге, инфракызыл херлерде кажал шипинге тарай бээр. Оң херлерде чүгө кажал шипин чылдыр эвес, анык малдарын түргөн өөрнөңге, калдыкшылар болурунга ажыктыр.

Келир чылдан эгелзед Эрзин, Тес-Хем районнарга газын пептередирин эш Буркин түн-веледе чугаалаан.

Культура революциянын делегейде бирги социалисттик чуртка боттандыры социализм тургузушкунуң үш эң чугула чүүлүнүң бирээни кылдыр ленинчи улуг чагыларда кирген. Ийчирин айткан оруу-биле чораш, совет улус, Коммунисттик партиянын удуртулганын ачында культура революцияныга, оң иштинде улус өөредилгезинге шылгаңгай чедишкенин чедип алган.

Ынчалза-даа совет улус ол-даа эвээш деп санап турар, чүге дээрге улуг Ленин чедип алган чүүлдерге донтаавас, үргүлчү бурунгаарлар деп кыйгырып чораш. Харын моң ужурунда Коммунисттик партия, Совет чазак улус өөредилгезин улам ыңай сайзыраңгайдырыңче донтаамал сагыш салып, үнүң негелдеринге дүүштүр чазак сорулгаларын совет башчыларын, бүгү улустун мурунга салып турар. Оларны бот-тандырап дээш, улус өөредилгезиниң ажыдакчылары чон-биле, хой-ниити организациялары-биле кады бүгү энэргиянын мөөнөп турар. Оң барымдаазы бо чылдың июльда болуп эртен Башкыларын бүгү-эвилел сьездин, оң кайгамчык хой кызы составтыг төлөөлери болуп турар.

Башкыларын бүгү-эвилел сьездин, СЭКП-ниң XXIII сьездинин шимтирлерин удуртулга болдурбушан, улус өөредилгезиниң, ылаңгыя школалар ажылынын үндөс ийчир-лыгларын чугаалашкан, оларны шын, чогадыкчы шимтир-лэриниң делгем оруун айткан. Ынчанга сьездиниң доку-ментилеринде, СЭКП ТН-ны, ССРЗ-ниң Дээди Совединиң Президиумунун болгаш Министрлер Чөвүлелиниң аңаа чедирген байырында, ш. Л. И. Брежневтин сьезиде чугаала-да идип үндүтүнген чугула айттырылган, хүнүн чалып чом практиктик сорулгалары чазак 1968—1969 өөредилге чылыга онзагай шынары, ужу-утканы кирип турар. Сьездиниң болгаш башкыларын август чөвүлел хуралдарынын түннелдер чангыс кол сорулгаже — В. И. Ленинниң төртүтүнген хүнүн-ден бээр 100 чыл болуп оюнда улус өөредилгезиниң талазы-биле ленинчи улуг чагыларын күөсүлдезинге эң хойну кылырчыне башкыларын, ада-иелерин, хой-ниитини болгаш өө-реникчилерин кыйгырып турар.

Бөгүн, сентябрь 1-де бистин улуг Төрзүн чуртувустун му-мун школалары, чүс-чүс дээди болгаш ортуман өөредилге чер-лери экитерин делегем-биле ажыткан. Күрүменин, бүгү чо-нун сагыш човангыры-биле чазак тудуп, септеп, дериң каан чырыткылыг школаларынче, өөредилге черлеринче хой мил-лион совет уруглар, аныктар эрес соруктуг, өөрүшүн байы-рымын, каас-шынниң иттирлерин чоруп турарлар. Олар чы-гы даштаналга үезинде ийчирелге ажыктыг хой ажылыг будурбушан, чаз өөредилге чылында эртен үндөсүннөрин шигээдирин эгелзиринге, улам ханыладырынга ылап белет-кенип алгылаан. Оларны башкылары, хой-ниити органи-зацияларын төлөөлери өөрүшкү-биле уткуп ап, ада-иелери сагыш човангыр үдөп турар.

Тыва АССР-ниң ас-кеңиктиг уругларын, аныктары бо өө-редилге чылына база-ла соруктуг кирип турар. Оларнын өөреник школалары, өөредилге черлери, чурттаар интернат-тар, общежитийлери эки септеп кылдырган, элзэн хой чаз тудулгар ажыттыган. Уругларын болгаш аныктарын өө-редилгезин болгаш ийчирелгезин бистин аларга бүүрээ-миес башкылар СЭКП ТН-ның айттышкынын, башкылар-нын бүгү-эвилел сьездинин түннелдерин барымдаалааш, чаз арга-методтар-биле, чогадыкчы ажылаарынга белет-кенип алган. Оң-биле кады бистин республиканың школалар-ында 280 ажыг чаз башкылар — дээди өөредилге черле-риниң доозукчулары немешкен. Олар школалар амыдыралынга чаз күштү, анык сорукту база киирелер.

Тываның школаларына бо чылын 49 муң ажыг уруглар өөренир. Оларнын иштинден 6800 ажыг эң бичилер бирги класска, 4000 ажыг кичи 8-ки класска өөренир. 1760 ажыг өөреникчи онгу классы дээр дээр өөренир. Үстүңде сан-нар күлө өөреникчилерин санын өзүлдезин көргүзүп ту-рар эвес, харын бүгү-ниити сес чыл өөредилгезин шимтир-лээр, бүгү-ниити ортуман өөредилгени боттандыраңгыне кал-баа-биле шилчир дээш улуг ажылыг чорударынын чугулазын айтып турар. Бүгү-ниити сес чыл болгаш ортуман өөредилге-ни боттандырап талазы-биле эки чиктер Бин-Хем районда, Чөөн-Хемчиктин Шими, Туранның № 1, Өвүрүнү Саглы дээш өске-даа школаларда бар болза-даа, ниити республиканың ды-ка хой школаларына бо талазы-биле хуузу кончүг чыгыс болуп, хой өөреникчилер өөредилгезин ара каар, харын-даа чамдык уруглар аге классан бегин дашаар чыгып каап ту-рар. Ий чычылаларын ам-даа хой болуп турары бо сорул-гы шимтирлээринге улуг моондан болуп келген.

Партия, совет, профсоюз, комсомол организациялары, школа удуртукчулары болгаш бүгү башкылар школалар даш-наар чангыс-даа уруг артып калбасын, өөренип эгелзэн өө-реникчилерин саны чыл төмүзүңге чедир хевээр артсын, сес-ки классчылар келир чылын ортуман өөредилгеже кирген түрүн дээш, амдан эгелзеп сагыш салыр херек.

Аныктарын бүгү-ниити 10 чыл өөредилгезин боттанды-рары-биле холбаштыр улус өөредилге органнынын, школа-ларын мурунда чаз чугула сорулгалар салдырган. Бо ай-тырыгын шимтирлээринге туснай ортуман өөредилге черлери, нежээни болгаш бот-өөредилгелги школалар база чугула оль-дау ойнаар.

Бирги элчегде школаның ниити билигин, күш-ажылчы болгаш политехниктиг болуп, улам ыңай хөгжүүрүнүн ай-

тырыныч кол кичээлгөй салдырган турар ужуруг. Маңаа кол чүүл өөреникчилерин билиниң деңгелин бедидери, че-дип алган билин амыдырал-биле холбап, боду туснай ажыл-дап билер кылдыр өөредир болуп. Бо сорулганы башкылар коллентив шимтирлээр дээр чугаажок. Ынчанга өө-редилге чылынын эгезинде тура-ла өөредилге-кичизидилгелги ажылдың шынарын бедидер, өөредилге чорудулгазын эртен-техниканың чаз чүүлдеринге үндөсүлөп тургузар, өөредилге-нин кабинеттиг, факультеттиг аргалары дээр чергелиг дел-шилгелги чүүлдерин, өөредилгениң мастерлериниң дуржулга-зын калбаа-биле ажылаары дээш школалар удуртукчулары, башкы бурзу чүткүлдүг ажылаары чугула.

Өөреникчилерин бүгү тала-биле белеттигтен, коммуни-змиң идеяларына бузуурелдиг болгаш бердинген, интерна-ционалчы, патриотчу кылдыр кичизидер төлөөдө, школа эртен-ери-биле кады идеолоттуг салаарын бүгү хевирлерин, шко-лаларга комсомол, пионер организацияларын амыл-чору-дугаазын өөредилгениң баштайгы хүннеринден эгелзеш-ле аңаа бараан болдурары негеттинер. Бо сорулгага В. И. Ле-нинниң ажыл-амыдыралынын чизээни, партиянын, комсомол-дук алдарлыг байлап төөгүзүн ажылаар херек.

Уругларын, аныктарын өөредир болгаш кичизидери—бү-гү улустуң херээ. Школаларын, башкыларын амыл-херээ-не бистин бүгү хой-ниитизис — партия, совет, профсоюз, комсомол организациялары, будурулга, албан организация удуртукчулары, ада-иелер калбаа-биле кирип, школаларын негелдеринге, дилеглеринге эң дыңаңгыр, сагыш салы-гыр болуп чугула.

Бүгү-ниити ортуман өөредилге шилчилгениң база бир чаз өөредилге чылы эгелзэн. Тываның бүгү башкылары, олар-нын хой муң өөреникчилери бо чылын бурунгаар чугула ба-зыны кылдыр дээш күненикшининг ажыдаар дээрзи чиг-зиниг чок.

Чехословакияда байдалга хамаарыштыр

Москвага болган совет-чехословак чугаалажышкынын түннелдеп хуузап алдырган шимтирлерин ужу-дугаа кайы хире улуг дээр-зиниң бадтыктыг чуртта амыдырал хүй бүрү көргүзүп турар. Чехосло-вакиянын амыдыралы чогулгалыг ажал-ишчи байдалче шуудал эгелзеп берген. Август 29-та Острава-Карви-нын көмүр-даш бассейни хөмүр-даш казырынын хуу үлүүн долдур күөткөткен. Пилзень заводтары бүрүн күчү-шылды-биле ажылап турар. Дүктүр ажап алышкыны кидир-тү-лүк. Школалар өөредилге чылгы эгел-зиринге белеткен берген.

Профсоюздарын Топ Чөвүлели-нин даргазы эш К. Полачек чурт-туң удуртулганың деткирине чангыс элтиг болурунче болгаш буду-рулганын чогулгалыг ажылаарын ханыдырыне Чехословакиянын про-фессионал эвилелдеринин бүгү кежи-гүнерин радио дамчыштыр кыйгыр-ган. Чехословакиянын эртенер ака-демиязы төрзүн чурттуң эрге-ажык-тарыга шуудуру бараан болурунче

чурттуң бүгү эртендерини кыйгыр-ган.

Братиславага Словакиянын Ком-мунисттик партиянын ТК-зынын Президиумун хуралы болган. Аңаа Словакияда политиктиг бай-далдың экижээни делегелтиген. ТК-нын Президиум ЧКП-нин удур-тулганын боттарынын ийчирелгиг амыл-чорудулгазы-биле чадгыс эл-сеткилдиг деткирине бүгү чоңу кыйгырган. Улус ажы-агыйын, тран-спортту, харымдазын болгаш салды-нын улам төгүлдери — чоңуку үеде Словакиянын коммунистериниң кол сорулгалары болуп тодаргайлаатын-ган.

Прага биле Братиславааның радио-станциялары катат ажылдап эгелзэн. Олар партиянын, чазактын информа-цияларын, ЧССР-ниң удуртук-чуларын чугааларын дамчыдып турар. Чажыт радиоамандыкчылар-нын амыл-чорудулганы кызыр-ган. Парламентин чогулгалыг ажыл-даары ам-даа эки шуудалаан.

Чуртка корум-чурум катат тургус-

тунуп турда, боттарынын ажылыг улуска удур идегеттерин чорудары, чоңу мегелзери болгаш чөпгөдөр организациялары аларга улам берген турар. Контрреволюция бодунуң амыл-чорудулганын тактиказын ийчир-не өскөртүп турар. Чехословак улустуң дайымаары болгаш энтисо-циалист бүгү күштер Москвага бол-ган совет-чехословак чугаалажыш-кынарга кады дугуржуп үндүрчөп шимтирлерге удур, оларын боттанды-рар талазы-биле партиянын, күрүне-ниң ап турар хемчелеринге удур де-мисел организациялар калчаалыг овал-дажышкынын кылды турар.

Чехословакияда контрреволюция-нын хоралакчы амыл-чорудулгазын даштын реакциянын күштери кал-чаалыг деткирине турда-даа, калпа-талист хой күрүлөөр социалист дем каттыштырылгандан ЧССР-ни чарар дүржөк оралдажышкылар-нын бүтпезин тодаргай билеп эге-лей берген. Антикоммунист про-паганданы ГФР эң калчаалыг чору-дуп турар. Ылаз католик шажыгы

Христиан-демократтың эвилел — хри-стиан социалист эвилел партияла-рын дүржөк бөлүктери, неофашист күштер хоралакчы үлгүдигер кыл-рын үргүлчээрине Чехословакия-да контрреволюст шажыкчыларын ыдалаашкан.

Бо хүнерде Бонн пропагандазы-нын күткүшкүне Австриянын чам-дык парлаага органны база катты-жа берген ондактыг факт-тыр. Ындыг болганда герман империализмниң ам-дажылгалары-биле холбашкан төөгү-нүң болушкуну Австриянын чамдык кичилери утпаа чогур.

Социалист чурттарын каттыш-кан фронтун империалист күштери орунуга күчүгү моондак бол-ган. Чехословакияда социалист тур-густуу бажылаарын ийчирелгиг мадальыла база ол болуп турар. Ам ол тургустуу бажылаар дээш ЧССР-ниң улусу бодунуң Коммуни-сттик партиянын удуртулганы-биле сырып каттыжып турар.

СЭТА, август 30-де

Совет элчин черинге чагаалар

ПРАГА (СЭТА-нын көрр).

«Социалист чехословакиянын ажылыг аңгыам бистин чур-тувуска контрреволюст күш-терин шаар халдажыкын кыл-дып турган үезинде Варшава Керээниң чурттарынын найы-ралчы армияларын дуза-ламчыны сеткип ханып, амы-рал хүлээп алган — деп, чехо-ловак найысылдалыг бөлүк ажилчылары ЧССР-де совет элчин черинге чагаа бижзэн.

«Совет Эвилел болгаш Вар-шава Керээниң өске-даа чурттары Социалист Чехо-ловакияга хамаарыштыр бот-тарынын интернационалыг ду-залгезин күөткөткөн. ЧССР-ниң ажилчин аңгыам реакция-га болгаш контрреволюцияг удур бистин демиселдинске эвилелчи шериңдерин интерна-ционалыг дуза чедирекинге өөрүп четтиргени ийчирелдеп тур» деп, ажилчылар дем-дегелзэн.

Социализмниң чаадал алышкынын камгаларын-нын херээңге дузаламчы, дет-кимче көргүскөңгерге хүндүт-

кедизин, өөрүп четтиргени ийчирелзэн хой чагаалар Пра-гада совет элчин черинге бол-гаш өске-даа албан черлеринге кээр турар. Четтер биле сло-вактарын моон солгаары салым-чолуну дугайында пат-риоттарын сагыш салган үне-ри ол чагаалардан дыңаалып турар.

«Чехословакиянын ак сеткилдиг хамааты мен, ынчанга империалист деткирине ий-тик контрреволюцияны кы-жанышкыныга таваржып ту-рар бистин күрүнегистин эрге-ажыктарыга дүүштүр совет улустун, чазактын эң эргежөк чугула хемчелерин алганыга ажаж өөрүп четтиргени ийчирелзеп тур мен» — деп, үк элчин черинге Прагадан бир ажилчы чагаа бижзэн. «Совет Эвилелин ондуу деп ат салган, Праганың «Права-га» чагаа бижил, дилет кылган 99 ажилчыларына чамза-

рыштыр реакцияны дүржөк кампаны чорудуп турганын ол ажилчы билер, ынчанга бодунуң чогуу адым адавазын дилзэн.

«Совет Эвилелин болгаш Варшава Керээниң өске-даа чурттарынын удуртукчулары контрреволюциянын халдажы-кынарында социализмниң херээң камгаларына күрүне-ниң чагаай, угагын дузалам-чызын көргүскөн, социалист күрүнеге хамаарыштыр олар-нын бузулуг интернационалыг эл-сеткил каттыштыралыг оортан илерзэн» — деп, найы-сылдаан «Прага-4» районуң коммунистер боттарынын ча-гаазында демгелзэн.

Чагаалар чүгө Прагадан эвес, харын Чехословакиянын өске-даа хой хоорайларын, оон ийчирде Братислава, Острава, Готвальдован, Градец-Кралован база кээр ту-рар. Контрреволюция чепсиз

ам-даа салбаан, ону ылаңгыя реаксылыг сагыш-сеткилдиг, паралакта, радиоа шургу-кирген кижилер деткия турар-дыр деп, Остравадан бир кө-мүр-даш кызычы бодунуң чагаазында айткан. Ол ажил-чин бодунуң чагаазын «бистин аймыл чок чорувустун мада-лылазы — Совет Эвилел дел-герезин» деп өскөр-биле доос-кан.

ЧССР-ниң ажилчы чонлары Москвага болгаш чугаалажыш-

Сүт-Хөлдүн ховуларында

«СҮТ-ХӨЛ» совхозун Бо-ра-Тайга салбыры тараан 180 га кукурузанын бүрүн ажаап алган. Тага оналдыр 95 цент-

АВРИЧУ МЕДЗЕЛЕР

нер погнал массаны ап, ниити-биле 1800 центнер хоолу-дуг чөм Орта-Хем, Ак-Даш сүт-бараан фермаларын чы-нында сидостаттыган.

Юбилейге уткуштур

Владимир Ильич Ленинниң төртүтүнгенден бээр 100 чыл болуп оңаа төлөп уткуштур дээр чарыш «Кызыл тузуг» эрге-делдин тузуг бригадаларына калбарган. Алексей Моковскы удурткан 25 кижэ составтыг бригадазы — ол чарытын мурунку озурунда чоруп турар бригадаларын бирээни.

Бо комплексид бригада Крайченко-Шетинкин куумчузуна-да Политиктиг чырыдыкшы бажынын ийги казым тузуп дооскан, ам үшкү катка тууябу салымчынын орту чедир берген.

Бригаданың тузугуларын аразында хүн бүрүнүң амыл норманын эштер Такманов, Рожков олар дег ажыг күөсөдип турарлар хой.

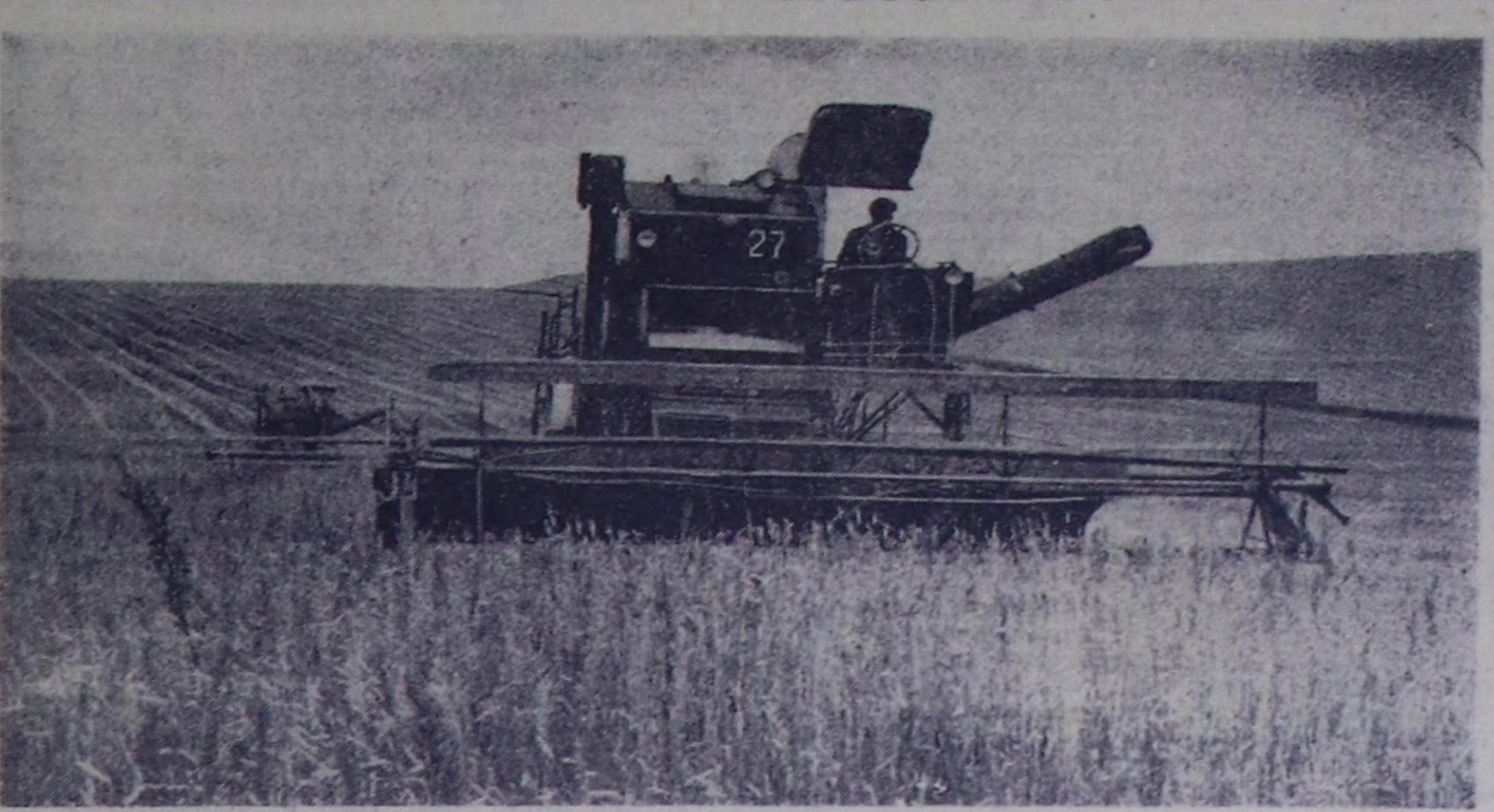
Келир чылдың дүжүдүңгө

«Улуг-Хая» совхозун Көк-Чыраа салбырын механазатор-лары дүжүт ажаалдазын, мал чемери белеткенин, күсүк чер адырларга организация чорутушкан, келир чылдын дү-жүдүңгө хой-тараа чажылаанын база калбарыл эгелзэн. Сал-бырын бүүрүлгө панын ажааар көк-тарааны 500 гектарга чактырап турган, ам ону ийчир катат көвүдери шимтир-лэтинген.

Күсүк чажылаа үш агрегат бижылдыган. Чажылааның элчег норманың 130 хуу чедир күөсөдип турар Н. Шыби, С. Кызыл-оол оларын мактап болур.

Чажылаага таарымчалыг эвес хүнерде чер адырларга чы-не шилчип, үе-шагы халас эртарбес дээш механазаторлар чүткүлдүг ажылдап турар. Олар август 25-ке чедир 390 хире гектарда хой-тарааны чаштырган.

О. ТАВАА

Таңды районун «Рево-люциянын чабыжы» колхозунун дүжүт ажаап алышкынында Михаил Чистобаевтин эвенозу он-за шалыпкын ажылдап, улуг эвес коллектив хүн бүрүде 100 ажыг та чер-нин тараазын ажаап ап, комбайнер бүрүзү хүн нормазын бүдүн чартык, ийчир катат ажыг күөсөдип ажылдап турар.

Чурукта: М. Чистобаев-тин комбайнерлери ажыг үезинде.

Б. Хольшининиң фотогу.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫНЧЕ КИРИП ТУРА

ДЕЛЕГАТ ЧУГААЛАП ТУР

Бистин чуртуктуу наймсалы Москва Башкыларын бүгү-өзү сөздөн бо чыны боюн эркен. «Никитин билгенин ортук школанын ажалын амы байла» болгаш ону улам ийи экижидер кемчелер дугайында айтыртып сөздөгө чугаашкан.

СЭКП ТК-нын Чигине секретари Л. И. Бреснев аныктарын коммунисттик кижизидилгенин дугайында сөздөгө ала сакчы човашкын-биле чүе чугаашкан. Ол бодун чугаашкан чокку уеде школанын чоккур орун тодаргайлаан болгаш улус өөредилгенин талазы-биле чаа-чаа соругаларын ийи үндүргөн.

СЭКП-нин Программасын болгаш партиянын XXIII съездинин төөгүтү шиттилеринде дүштүр 1970 чыга чедир аныктарын ортук өөредилгеге шилчирин колдуунда доозар дээни улут харымсалыг соруга-дыр.

Эртемик болгаш техниканын шалкын тогулгусу амы өөредилге программанын база бүгү өөредилге чорудугазын өскертти, ийи физика, химия, математика, биология, география дээш өске-лаа эртемниң программанын өскерткен-биле өөредилге кабинет системалыг кичээлдеринин, алаа өөредилгенин техниктик чепсегээшкенин негиз турар. Оң-биле кады кичээлдер эртеринин методу база өскерткен.

Өөредилге программанын чайгыш чок ботталдырар, эркен теманы чаа тема-биле холбарып, материалды тодаргай тайылбырлаар, ону амыралык холбарып болгаш өөреникчилерин бот-тускайлап ажалдаар, оларын чогаалдык изилдейи көүрүш бистин ийи дээр башкыларын-биле чуртукта болурун турар принциптери өскерткен. Оң-биле кады кичээлдер өөредилгенин чедил ажалда, өөреникчи бүрү-биле ажалдаар. Ийи чоккош өөреникчилер-биле ажалды чорударла тодаргай хуну, шакты тускайлаар, оларын кичи бүрү-биле характеристиканын көргүскен тускай кымыраштыр болуру, орта өөреникчинин чоккош билки алган болгаш өөренип алган темаларын база демделгээр эпит.

Өөредилге-кижизидилгелер ажалды экижидеринин херээ башкылар, оң ийи-политиктик болгаш культурулу база никитин билкиден, оң тускай эртемниң лекциелерин, башкылар мергелинде хамар-жыр. Башкынын мергелинде башкыларын мен бодаларына, методиктик каттыжым-кымынар улут рольдугу. Башкыларын кичи мергелинде дуржулгазын өөренип база негиздеринде эки арта кичээлдерин коллективтик хайгаарары болуру. Коллективтик аналгээшкенин бүгү талазын болуру чугула. Ийи чоккош өөредилге чымы эгээр билек, школаар иштинде болгаш районнара башкыларын методиктик каттыжым-кымынар ажалын ийи чугулаар эле тургузар, мурунда чамдык башкылар чорударла шиттилерин-биле чарыр келген.

Школага эге өөредилге дугайында айтыртып сөздөгө оңолап чугаашкан. Эге школага өөредилге хуузазын дөрт чылдан үш чыл чедир кымыр дугайында чамдык школаларга чоруткан дуржулга бодун ажалын көргүскен. Эге класстарга эртемниң эге билгелерин бээр чүе төлөө, оларын башкылар-биле тускай

ажы чорутса, чогууру. Чижээ, ийи-бүрү темаларга семинарлар чорудар, методиктик каттыжым-кымынар урууларын өөредилгенин болгаш кижизидилгенин үеи келген чугула айтыртыларын ажалдап кылар. Оон ажалда үстүкү класстар башкылар эге класстар башкыларын ботту дуузын көргүзүп, бижик харымсалыг болуру чугула.

Класс удуртукчуу школанын өөредилге-кижизидилгелер ажалында улут рольдугу ойнаар. Ол урууларын эи-не чок оңуу, ийи башкыларын. Ол кезеде уруулар-биле кады чоруп, оларын негиздерин болгаш күзгелерин ийи, алаа шын улаанышкыны бээр ужурут. Класс удуртукчууна бир кичи каш чыл дургузунда ажалдаарга, ол урууларын кайы хире өөренип алганын, оларын эки талазын болгаш оңогай байдаларын, ажал-чаңчылын болгаш сонугалын билки алыр, ала-иселер-биле эки таныш алыр алганын болуру.

Ала-иселер болгаш ийи-нине дээр башкылар коллективтеринин чугула соругаларын бирээш. Бо дээр чаа тургустунуп турар айтыртып эвес дээр кичи-лаа билки-биле болгай. Ийи турбуге бо оңа чугула херек амылга чедир башкыларын-лаа, школа директорларын-лаа ажалда чогумчалыг чери элсезин турары хомудангыт. Моңо чижээ, Ак-Довурак хоорайда школаларын ап көрөт. Школа-ларда никитин болгаш тус-тус класстарын ала-не комитеттери соңуттунган. Ол комитеттер херек кымыраа школа-лаа, класка-лаа ботту дуза көргүскөн, алаа санат-тынны турар. Оң уламчылдан чамдык шиттер урууларын кичи өөренип турарын соңуттунган коор хамал чок, хуула чалаарга билин келбес, хирин-лаа чургуларын өөредилгенин башкы-лаа билки ам» деп олар чорутар кайы хей.

Ала-иселер комитеттеринде ажалда бодура, албан органдарын бүрү-биле школа болгаш өг-бүлөгө дуузаларын чөгүлелерин турар ужурут. Бо талазы-биле бистин Ак-Довурак хоорайда калдык-лаа ажал чоруттунган турар. Чамдык удуртукчулар-лаа, школа директорлары, өөредилге эргелекчилер-лаа бо чугула айтыртып кичээлге салгып турар.

Аныктарын коммунисттик бижик мергелерге, ажал-чаңгы кижизидилгелер болгаш амыралык белеткээр, оларын совет удуттук кайгычыл ресолоусу, дайын болгаш күш-ажалык чачылдарына кижизидилгенин, совет башкынын бижик хуузазын.

Бистин улут башкыларын В. И. Лениннин төртүтүнгенинде бээр 100 чыл оюнга белеткээр школаларын ажалын улам-на күженишкенин болгаш үр-түңдөлгө болуру. В. И. Лениннин амыралык болгаш оң мога-шыл, чамдык-сыныш чок ресолоус демисиле база ажал-чорудугазын ийи үлгү-чижээ ажал өскөн өөредил кижизидилгенин күчүлү күш болуру.

Аларын ийи-биле чедилкинин ужуражыр дээр башкылар урууларын өөредилгеге, кижизидилгеге улут чедилкинин чедил ала, анык салгычкыларын эртенге ажал база соңуттунган болурун, өөренип алган билгелерин боттары амыралык ажалдап билки кылдыр чачыктар дээр бүгү күштерин, билгелерин, арта-дуржулгазын салдарлар.

С. ТАМДЫН-ООЛ, Социалисттик Күш-ажалдык Маадыры, Ак-Довурак школы.

КЫЗЫЛ ТУКТУГ ШКОЛАДА

«Ленинчи башкылар чурт-таар, өөренип болгаш ажалдаар» деп кийгирит-биле ажалдап турар Кызыл тукут № 7 школанын коллективин чаа өөредилге чылын канчаар эгелеп, калдык чугула айтыртыларын башкылар коллективин өөредилге чылында шиттилерин школа директору, Тыва АССР-нин школаларын ажалдык башкы Л. С. Новикован бистин корреспондентин айтырган.

1968—69 онзагай өөредилге чылында школа коллективин «Ленинчи башкылар» деп кийгирит башкылар ажалдык уламчылдар. Лениннин амыралык болгаш ажал-чорудугазын-биле таныштыган, ону өөренип школа коллективин моң-биле алды чыл ууш чорудуп турар. Башкыларын амыралык болгаш ажал-чорудугазын үлгүлери урууларын, кижизидилгенин тускай программаны, планы ажалдап кылдырган. «Школа-нын алдары дээр» деп байыр-лаады Лениннин хунерде эр-

терини школада эки чачыл алган. Башкыларын «Күш-ажалык чүе-чүе белеткери» уруулар белеткери турар.

Школа амыралык бир онзагай чүе-чүе бо өөредилге чылында ортук школа болурун, 62 онту класстын школын доозуп үери. Чаа чүе оң-биле чегерелтир башкылар коллективин дээр эртемик ажал калдык-биле негизкен. Бо чылын школага өөренип кирген бирги класстар (шутту үш клас) чаа программа башкылар өөренип кырыт.

Школа кабинет системалык өөредилгени улам сайыр-гайгыларын уламчылдар. Школа кабинет-лабораторияларын тургузуп турар. Башкыларын ажалдаарына, кичээл чорударына эртемик чугула бүгү-ле өөредилге херекселерин кабинетке турар. Бүгү-ле радио-аппаратура, магнитофон ажал-бүрү херекселерин чаа лингвистик кабинетке тургускан.

В. И. Лениннин төртүтү-

генкиден бээр чүе чыл болурута алдар болурун хууза-гелерин школа коллективин эки ботталдырып турар. Өөредилге-кижизидилгелер ажалдык шиттерин экижип олурар. Школаын өөредилге-кижизидилгелер ажалын планын чугаашкын көргөш балдыган. Ленинни темага хамарышкан ажалды эртем бүрү-биле, кичээл бүрү-биле чорудар, эге класстар болгаш үстүкү класстар ажал-биле ажал-аңгы өөренип. Ленинни номчулаларын «Ленинчи чачылдар башкылар» деп темага чорударын планна. Эрес-дидик чоруткун база Ленинни кичээлдерин чорудар.

Школаын чаа өөредилге чылында белеткери өөреникчилер боттарынын күжү-биле чоруткан. Ол ийиш каасталган, шимделген уруулар боттары кылган. «Ленинчи башкылар» деп кийгирит ажал-биле № 7 школанын бүгү коллективин 1968—69 өөредилге чылын чаа-чаа күштер-биле эгелеп кирип турар.

Кызылдың узаткан хунуг башкылар школына бо чылын 270 кичи өөренип. Оң иштинде бирги класка 70 уруулар болгаш оолдер өөренип. Чаа өөредилге чылында урууларын хууза алырны школа бүгү талазы-биле бүрүн белеткелдик умуражып турар.

ЧУРУНТА: өөредилге чылының эге хунунде бирги умуражылга урууларын башкыларга чечек тысып турары А. СОДУНАМНЫН ФОТОЗУ.

Бирэден сеске чедир

Школанын эргинин эң-не баштай артап кирген бичи кижилер долгандыр турар амыралык хуну көрүп өөренип-лер. Оларын баштайгы башкызы билгелерин чачыктарын өөредилгелер, чүн эки, чүн багы дээрин уштап-баштап айтып бээр. Шан ынчан урууларын ажал-чаң, мезу-шыннар талазы-биле херекселерин улут салдар чедирткен. Ийи-чанга эге класстарга билгелерин-лаа, кижизидилгенин-лаа үнденин салдырар.

Шеми сес чыл школына 1960—61 өөредилге чылында эл-чегил бирги класкылар хууза алган. Чаа өөренип кирген-биле ажалдаарын Александр Дыртин-оолович Монгуш (ам холхота партот) хуузап алган. Урууларын бижик найралдык коллективин тургузар дээр башкы эвес ажалдаан. Яси-садтан келген саннык, колдуу малчыннар урууларын, ынчанга бодун-не чүүлдерге чачыгышкын херек турган. Өөреникчилерин кол нуруузу интернатка чуртап турган.

Кайда-ла орум-чурум бижик болдуру, ында өөредилге эки болуру чугаашкан. Баштайгы чылдан эгелеп-ле бо клас школын дээр клас деп санады берген. Бот-тынныг уруу чүүлге, ийи-бүрү чарыштарга, маргылааларга бир денгиз, найралдык чоруду-биле бо-ла мурун бээр турганнар. Класста кешик өөредилгелер эвес, Натал олурдушкан барын чок. Ийи-чачыс таварылгада башкынын кызымаккай чоруду-биле ажалда өөреникчи хомудашкыны ажал эртер турган. Шан ынчанга чылдан чылы — бирэден дөрт клас чедир өөренип эркен.

Чугаа колдуунда бүгү-нитинин сес чыл өөредилгенин дугайында Хойлуну чүе хуу куусеткен клас коллективинге хамарыштыр чоруп турар чүе болганда, ол канчаар боттанганын ысыкы-биле чугаашкай мындыг. Клас коллективин кол оозон доозу-биле артыртып алырны кымыр дуузаланып.

Бистин школынын, класстарын ала-не комитеттери башкыларын ботту дуузалыкчылар алган. Олар боттарынын ажалын кудумчу комитеттерин дамчыштыр чорудуп турар. Кудумчу комитеттеринде ала-келерин үш кичи кижизидилгелер (депутат, агитатор, ала-не комитетинин телээш) ботту хамарышкан кичээл бүрү-биле харымсал турар. Ийи-биле өөреникчи кичээл үзүп эгелеп азы шуут чорупкан болза, оңошкан маңашпай, харын ийи Совет-биле кады хедир улус. Ийи-чачын өөреникчинин школага дор-дара эгидер чачыл болган. Кудумчу комитеттери херезменер чевүлү-биле алаа өөреникчилерин хостуг уе-шагын канчаар эртерип турарына база хайгаарал турарлар.

Бистин школынын практиканында ала-не комитет бодун ажалын никитин ийиш каастал-биле эвес, харын кудумчу комитеттеринде ала-не комитеттерин кешигүн, депутат, агитатор дамчыштыр чорудуп турарымын эки түңдөлгө болган. Оң ажалда бистин школадан эркен өөредилге чылында чылдаган чоккош школын канган өөреникчин чок. 8-и класкылар школын бүрү-биле доозуп үген. Шутту 34 өөреникчин 12 кичи 4—5 демдентерип школын доозуп үген. Оларын кичи 9-и класка өөренип. Бо класка өөредилге-кижизидилгелер ажалды чогумчалыг организастап, өөреникчилерин долу составы-биле доостурарына урууларын башкызы коммунист Н. Ш. Алдын-солдун ролон демделгээр ажал эвес.

Н. ЧЫЛБАН-ООЛ, Шеми сес чыл школынын өөредилге эргелекчиси.

ЧУРУНТА: Шеми 8 чыл школынын башкылар школы директору О. О. Шириндигин-биле чаа өөредилге чылының дугайында беседалып тур.

С. ФЕОКТИСТОВТУН ФОТОЗУ.

Эжишкилер

Чаштын сеткини дең, чачык-лаа булут чок күсүк аяс хун. Улут-Хеннин агымы шала оожуракай агы-лаа, ак-көк дээрин көртүчү болу берген чылдыр. Сесерликче күсүк тыныш тынза-лаа, өң-баа-зын чечектер оларын утуп-канзыг, чагай чылын салгытта тараттыртып, чарам-биле кижилерин талалын турлар.

Сандайга үш оол ийи-түлүк маргышкан олурар. Чогум чүнү маргыштып тураларын ол боор боларын дээр, чогуунда сандайга олуруп алдым. Оолдарын ортузунда турган:

— Че, Аян-оол, алыгын ыла-ла көргөн болуңа, өңү кангыт чүе-дир? — дей-дир. — Тергип улут. Кыргы-авам сүтүн ала ийи-ле. — Оңу аан! Шалгы бе, ала бе? — Оңу көргөн мен...

Оолдарын бирээш турган: — Кара чүе. Дайым сүтүн кладоошканда. Улус денип улут турар. — Мергенниң озу шын. Алыг кара өңүт—деп, оолдарын элээш түнээш: — Ак алыг көргөн сен бе, Аян-оол? — дей. — Чок. — Кыргы-авам кичи сен бе? — Тайгада кырган-авам сүтү чайладым. Алаа ийи үндүрбес чорду. — А мен дайым сүтү чайладым. Сигенчилер бригадына база чордум. Хөпсөн сөөртүжүп турдум. Кинону караңгылай бээр, даштыгаа үндүрүп чорду. Халас. — Сен каа чайладың, Быштак-оол? — деп бир кымында оолдан Аян-оол айтыр. — Кааа бээр? Хоорайга-ла. Көдөгө чоруп ша болган мен. Келир чылын бар мен. Оңу аан, алам сүтүр Шүшөн.

сөөк суурга чордуус. Владимир Ильич Лениннин музейине чордуус. Солун-ча чорду. Дээр чоруп орувуста, ачам менден Ленин дугайында калдык шуук билки сен, чугаашкай көрөм, Быштак? — дээр. — Ленинниң ийи мезиң Турвес-лаа, аштак-лаа. Ленинниң номмалыгы Дун-лаа дүшпөс, кыш-лаа дүшпөс — дээр-ле балдыр мен — дигеш, ийи бээр көрүп тур ол. — Че, чорудулар. Эңир чылын бешке турдуус. Ам ала-ла болгай бис—деп, Быштак-оол чугаашкай, өскелер чоругар башкылар-биле сөөк чорудулар. А мезиң сеткил-салгышым дойлу, оларын аас-кежинин, келир үеиниң дугайын бодол, бижик дагын дөдөмнине «Ленин»—деп каан бижиме чоругарал-биле көрүп ордум. Чаштарын келир үеи ол сес-биле тууду.

Монгуш ДОЖУ.

Төрээн дылга хамаарыштыр

Чаш төл төрөөн дылган ажалын, ажалын, акыларын, утбаларын болгаш өске-лаа улутун чугаашкын дылган, оларын өтүтүп өөренип алыр. Баштайгы уеде ийи-чачыс сөстү ала-ла, чоруту, өскөн тууду, оң чугааш салдарлар, билки сөстөр көүдүр, доматтарын, чугааны туртуруп шыдаар, өске улутун чугаашкын эки билки алар.

Школага уруулар төрөөн дылган херек кырында билки аларын билки. Ийи-лаа оларын чугааш уруулар чугааш боюн арттышкан, өскө байлаа кымын, нарын чугаашлар тургузуп, шыдаас, ала-дектелгенин салгытка алыска. Бижик, номчуп билбес болу. Школага киреринин мурунла бичи уруулар төрөөн дылган «ажа-айга» шингээлип үш келген болза, ам оң-биле кады ону мергелдик башкылар өөренип эгээр.

Төрөөн дылды школага башкыларын кол соругаларынга өөреникчилерин чугааш салгыраларын, боттун бодал-

дарын грамматика болгаш стиль талазы-биле шын, тоду чугааш азы бижип дамчыдып шыдаар кылдыр, шын бижип, номчуп билки кылдыр—шак ынчаар өөредилге болуру. Чугаа салгыраларын дээр өөреникчилерге чаа сөстөрн билкирин, дылдын лексикелер, дигизилге, метафора чижетиг уруу аргаларында өөредилге, сөстөрн шын ала-рында, ажалдаарында улам ийи чачыктарын, алыгын бижип, номчутуруга өөредилге, литературалык дылдын чурумдарын хажытайн, доматтарын азы чугааш тургузарына чачыктарын болуру. Өөреникчилерин чугааш салгыраларын дээр оң-биле кады өөреникчилерин бодуру, чүвени утап билки аргаларын база-ла салгыралар дээр ол.

Тыва школынын 7 класында чедир бүгү өөреникчи төрөөн

дылга башкылар турар. Оон ужурунда тыва дылды башкыларын ажалда өөреникчи чедилкинин башкыларын дөрт хамарышталыг: төрөөн дылды башкыларын эртем-методика талазы-биле чогуту бижик негизге тургустунган болза, өске өөреникчи өөреникчилер эки шиттилерин алыр. Бо байдал башкыларын төрөөн дылды чогумна эртемик үнденинге, чогумна ажалды башкыларын негээр.

Төрөөн дылды башкыларын өске бир кол соруга—дыл дугайында — оон фонетиказын, лексиказын (сөс куралдарын), грамматиказын болгаш стилдерин дугайында тодаргай, программалык айтп каан билгелерин шингээп алыр болуру ол билгелерин практикага ажалдап билки чедил алыр болуру. Төрөөн дылдын грамматиказын, фонетиказын эки би-

лири—өске дылдарын шингээлип алыр дөртү болуру боттун өөреникчилерин чугаа культуразын чорудулар. Оон ийи, төрөөн дыл кичээлдерин, төрөөн дылды өөредилге марксист-ленинниң үзгелер, патриотизмге, интернационализмге, күш-ажылга ынакшылга, Совет куруненинге берилгенинге урууларын кижизидилгенин таарымчалыг байдаларын берип турар, төрөөн дыл башкыны бүгү школа коллективин-биле кады шак мынд ийи-политиктик хуузагенин күсүлүп ужурут.

ТӨРӨӨН ДЫЛГА өөреникчилерин эки өөредилгенин хамыктын-на мурунда кичээлдерин соңуттунган эртерин хамарышталыг. Бижик денделер эртерин кичээлдер, класкай ажалдап ажалда өөреникчилерин төрөөн дылдыг хамарышкын күштелдирер, олар

боттарынын дылдын байлаан, чурумалык каас-чаракын, күштүн биле бээр. Маана хамаарыштыр төрөөн чугаашкын дугайында тускай белеткелерин, эки белеткелерин кичээлдерин, чыштарын, конференцияларын эртерип болуру. Кичээлдерге азы конференцияларга утуктуруп эки кичи-лаа болуру. Кичээлдерге дылга хамаарышкан пикториналар калды калды-бир чогула чугаашкын, оон дылдын онзагай талаларын, уруу-чеченин сайгарын база күтүнген. Школага төрөөн дылга хамаарышкан алыг номчугаа конуртун эртерип солуу. Чамдык школаларын дуржулгазында алгаш көөргө, төрөөн дылга соңуттунган өөреникчилерин төрөөн дылдыг хамарышкын күштелдирер, олар

нын бижөөн чогулаарында ажалда, дылга хамаарышкан хайгаараларын бижимел журналдарына үндүрүп турар. БИСТИН республикамын школынарында төрөөн дылды чедилкинин башкылар дугайында башкылар хей. Ийи-лаа-лаа төрөөн дылды башкылар турарын ийи дилени куду боюн турар. Башкыларын хей кезинин кичээлдер чачыс алы, көртүгү материалдарын табилка, схемалар-биле дерттирин болтулар, техниктик херекселер ажалдап турар башкылар бары-ла чок, ажалда чедир өөредилгеге херекселер чачыс-лаа плантык чок. Оларын уруу-биле 8 клас доозкан тыва өөреникчилерин чугаашкын культуразын чачыс, чүе бижимел олар эмге-санчак орфораттыг, пунктуастыг чачыктар кылды турар. Бижик бүрүз кымын, чогуламын

бүрүз кымын, чогуламын башкыларын чүе болза, ийи байдалдан чайлап болурун аргалар хей. Төрөөн дыл башкыларын негизден шиттилерин эгээр келген. Чамдык башкылар диктант азы чогула бижилерге, эвээш эвес чачыктар кыла кааптарын чажыргаш канчаар.

Тыва хей өөреникчи талазы-биле барык-ла школа санай кабинеттерин. А төрөөн дыл кабинетин бистин республикамын кайы-лаа школында чок. Ол болза төрөөн дыл башкыларын ажалын бир чептеди-дир. Бо байдалды дарты эдери чугула.

ТЫВА ДЫЛДЫН национал бижик тургусканында бээр башкылар келген А. А. Пальчиха, М. Д. Биче-оол, А. М. Белек-Байр болгаш өске-лаа көчүгү шырап башкылар

төрөөн дылды башкыларынга улут салгышкын кырген. Республикада дуржулгазын мурунчы башкылар чедил хей. Ийи-лаа-лаа мурунчы дуржулгазы ажалдаар, башкыларын коллективтик дуржулгазын түнээш, негиздерин дээр ынчан ажалдап чоруттунган турар. Бо талазы-биле Башкылар билин бедилер институту, пединституту тыва дыл кафедралык кошкак ажалдап турарын демделээр апар.

Педагогиканын, психологиянын, дыл методикаларын чедилкинин дугайында, мурунчы дуржулгазын чогуламын башкылар чугаашкын башкылар боттарынын мурунда туруп турар харымсалгалык болгаш хундугу соругаларын чедилкинин күсүлүп шыдаар дээрнин бүгү барымдаларын бар.

Ш. САТ, Кызылда пединституттун тыва дыл кафедрасын эргелекчи, филология эртемниң кандидаты.

